

Anders Eriksson:

Afthonios – Västerlandets lärare

Få skulle idag komma på tanken att kalla den okände greken Afthonios för Västerlandets lärare.¹ Skälet är helt enkelt att de flesta av oss aldrig har hört talas om honom. Ett så anspråksfullt epitet skulle vi dessutom helst reservera för någon av de stora tänkare som har haft stor betydelse för den västerländska bildningen: Platon, Aristoteles eller Thomas av Aquino. Retorikläraren Afthonios kvalificerar heller inte för beteckningen om vi med Västerlandets lärare menar en intellektuell gigant. Men om beteckningen syftar på den lärare som har kommit att få det största inflytandet i Västerlandet kommer saken i ett annat läge.

LÅT OSS INLEDNINGSVIS GÖRA TVÅ nedslag i historien. Under bysantinsk tid var retoriken det viktigaste av de tre ämnena i *trivium*, de tre första av de sju fria konsterna. För att lära sig retorik gällde det att öva. Ett bysantiskt epigram sammanfattar genom att visa på den främste av de retoriklärare som kunde komma i fråga:

Vill du bli vän med retoriken,
lär av Afthonios praktiken.²

Situationen ser liknande ut om vi istället landar i tyskt sjuttonhundratalet. J.C. Gottsched försöker 1754 förnya den tyska gymnasiepedagogiken genom att revidera ordningen av de retoriska övningarna. Han konstaterar:

Jag behöver inte återropa Afthonios, vars *progymnasmata* är så mycket vanligare och mera välbekant, att jag ens skulle behöva nämna den.³

1 Epitetet givet av Stina Hansson i förordet till den svenska översättningen av Afthonios *Progymnasmata*, Eriksson (2002), s. 7.

2 Rabe (1931), s. 167.21-22.

3 Gottsched (1754), s. 4 i förordet.

Problemet är att det som är så välbekant att man inte ens behöver nämna det snart faller i glömska om det inte omnämns. Denna artikel är ett försök att återge Afthonios den plats han rätteligen har i den västerländska bildningens historia.

Progymnasmata

Afthonios är känd som författare till de retoriska övningarna som går under beteckningen *progymnasmata*, dvs. de 'för-övningar' som förberedde eleverna för den mer avancerade retorikutbildningen. På retorskolan fick man lära sig påhittade rättsfall, *controversia*, och konstruerade politiska frågeställningar, *suasoria*, men endast ett fåtal av eleverna gick vidare till dessa deklamationer. Den retorikutbildning de flesta fick bestod av de förberedande övningarna *progymnasmata* under grammatiklärarens ledning i åldern 11-16 år. Från antiken till sent 1800-tal har västerlandets skolgossar tränats i skriftlig och muntlig framställning med hjälp av övningarna i *progymnasmata*. Tanken nästan svindlar när man betänker att så gott som alla de författare vi läser från tiden före 1900 lärt sig framställningskonsten med hjälp av de grundläggande övningarna i *progymnasmata*.

Serien börjar med enkla övningar som fabel och berättelse, sedan kommer övningar i att utlägga betydelsen av en kria (en träffande karaktärisering av en person) eller en sentens, ett ordspråk. Lite mer avancerade är argumentationsövningarna vederläggning och bekräftelse, där eleverna fick argumentera för och emot samma påstående med hjälp av en topiklista. I övningen "allmänplats" fick man lära sig att använda allmänna uppfattningar som generaliserbara standardargument. Det språkliga uttrycks sättet övades i lovtal och smädelser, övningar som framhöll dygd och last hos en person eller företeelse. Eleverna fick vidare lära sig att jämföra personer och saker, beskriva något så att man kunde se det framför sig i fantasin (*ekfras*) och att leva sig in i olika personers känslor vid specifika situationer (*ethopoeia*). I de svåraste övningarna fick man lära sig att formulera en generell tes och bemöta invändningar mot denna, samt slutligen lägga fram ett lagförslag i den beslutande församlingen.⁴

Fyra bevarade skrifter

Förutom hos Afthonios finns övningsserien bevarad i *progymnasmata* som tillskrivs retoriklärarna Theon, Hermogenes och Nikolaos.

Aelios Theon av Alexandria levde i det första århundradet efter Kristus. Han för vidare den retorikundervisning som utvecklats i de grekiska retorskolorna och skriver uttryckligen att många andra redan före honom har skrivit *progymnasmata* och att övningarna redan är en etablerad tradition.⁵

Hermogenes från Tarsos, ca 160-225 e. Kr., gjorde en lysande karriär, och redan som femtonåring hade han ett sådant rykte som talare att kejsar Marcus Aurelius kom för att lyssna på hans talekonst. När han blev vuxen förlorade han förmågan att deklamera och dog obemärkt i hög ålder.⁶ Trots detta har Hermogenes haft ett avgörande inflytande på den

4 Övningarna finns översatta och förklarade i Afthonios (2002). Se också Sigrell&Ekdahl (2000) och Hellspong (2001).

5 Theon *Progymnasmata* 1.15-18. Se Theon (1997).

6 Lindberg (1997), s. 1985.

bysantinska retoriken, och efter renässansen även på den västerländska. Efter ca. 500 e. Kr. finns det knappast någon bysantinsk intellektuell som inte är påverkad av Hermogenes.⁷ Hans skrifter *Progymnasmata*, *Peri Staseôn*, *Peri Heureseôs*, *Peri Ideôn* och *Peri Methodou Deinotêtos* bildade tillsammans den *Corpus Hermogenianum* som kom att bli den bysantinska tidens viktigaste retoriska skriftsamling. Den *Progymnasmata* som går under Hermogenes namn är dock troligen skriven av en annan okänd författare. Skriften översattes ca 500 e. Kr till latin av Priscianus och kom under medeltiden att under titeln *praeexercitamina* utöva ett inflytande inom grammatikämnet även i Västerlandet.⁸

Nikolaos av Myra föddes omkring 430 i landskapet Lycien på Mindre Asiens västkust, studerade retorik i Athen under retorn Lachares och blev själv en erkänd retoriklärare i Konstantinopel under kejsar Leos regeringstid 457-474.⁹ Hans *progymnasmata* är den mest systematiserade av de fyra och han beskriver noggrant övningarna och illustrerar dem med hänvisningar till antika författare, även om han inte ger några exempeltexter. I nyplatonisk anda ger han noggranna definitioner och kategoriserar övningarna med avseende på de retoriska genrerna och talets delar.¹⁰ Det var dock vare sig Theon, Hermogenes eller Nikolaus som eftervärlden främst kom att förknippa med *progymnasmata*.

Afthonios

Den mest betydelsefulla av de fyra är Afthonios av Antiochia. I det bysantinska uppslagsverket Suidas sägs att han var *sofistês*, dvs. retoriklärare precis som Hermogenes och Theon, samt att han skrev en *progymnasmata* till Hermogenes retoriska läroböcker, (*technê*).¹¹ Den oerhörda betydelse Afthonios *progymnasmata* fick i den bysantinska traditionen och under renässansen beror på att hans övningsbok kom att ersätta Hermogenes *progymnasmata* i *Corpus Hermogenianum*. Den bysantinske retorikern Johannes Argyropoulos anför klarheten och exempeltexterna som skäl till detta:

Hermogenes *progymnasmata* ansågs oklar och svår att förstå, eftersom den inte innehöll några exempeltexter, och därför erbjöd många andra retoriker egna *progymnasmata* för att ersätta hans, och bland dessa var sofisterna Afthonios, vars *progymnasmata* föredrogs eftersom den var klarare.¹²

När det gäller upplysningar om Afthonios säger Argyropoulos att han kom från Antiochia i Syrien och att han var elev till den store grekiske retorikläraren Libanios som levde 314-393 e. Kr.¹³ Även om Argyropoulos vittnesbörd är relativt sent så stöds det av ett återfunnet brev skrivet av Libanios till Afthonios från år 392.¹⁴ I brevet uttrycker Libanios sin glädje över

7 Kustas (1973), s. 5-11.

8 Curtius (1963, s 440) överdriver enligt Kraus (1996, s. 86) betydelsen av Priscianus *praeexercitamina*.

9 Grabbe och Hock (1986), s. 237-246.

10 Nikolaus *progymnasmata* finns i fransk översättning med inledning och kommentar av Henry Fruteau de Laclos.

11 Suidas (1928) under uppslagsordet Afthonios.

12 Argyropoulos förord är nummer 10 i Prolegomenon Sylloge, Rabes (1931), s. 6-11, 157. En annan inledning till Afthonios från 1000-talet med äldre tradition, Rabe (1907), s. 262-64.

13 Se Argyropoulos i Rabe (1931) s. 156. Argyropoulos levde på 1400-talet och är känd för att han gav ut Aristoteles samlade verk.

14 Libanios brev finns återgivet som nr 985 i Försters utgåva av Libanios, band 11 s. 189. Brevet hänvisar till en nära vänskap mellan Afthonios och Eutropios, en vältalare och nära vän till Libanios,

Afhonios hårda arbete och nämner uttryckligen att han skrivit mycket och att detta skrivande föredömligt påvisar ”utsädet”, vilket får tolkas som den undervisning läraren givit sin elev. Libanios öppnade sin retorskola i Antiochia 354 och Afthonios har alltså varit elev där någon gång mellan 354 och 392.¹⁵ Vi vet inte vilket år han skrev sin *progymnasmata*.

Av allt Afthonios skrivit är det förutom *progymnasmata* endast en samling med 40 fabler som blivit bevarade.¹⁶ Den första av dessa är fabeln om myran och syrsorna som Afthonios använder i sin *progymnasmata*, men de övriga är av blandat ursprung.¹⁷ Den lärde patriarken Fotios i Konstantinopel, ca. 810-893, nämner att Afthonios skrivit en serie deklamationer över fiktiva teman, *melétai* (dvs. övningar),¹⁸ vilka vissa forskare har menat ingick i en samling av exempeltexter till *progymnasmata* där även fabelsamlingen skulle ha ingått.¹⁹

Afhonios inflytande är under bysantinsk tid så stort att man med rätta kan tala om en afthonisk skola.²⁰ På ett sätt är detta förvånande eftersom såväl Afthonios disposition av övningsserien som de enskilda övningarnas definitioner och indelningar härstammar från Hermogenes *progymnasmata*. De nya exempeltexter han införde har dessutom stora likheter med de exempel på olika *progymnasmata* som finns bevarade från hans lärare Libanios.²¹ Afthonios är ingen lysande teoretiker och hans eget bidrag består till största delen av klarare definitioner och indelningar samt den pedagogiska nyttan av att sammanföra den teoretiska diskussionen med exempeltexterna. Hans ledande ställning beror främst på att han för vidare traditionen från Hermogenes.

Kanonisk status

Corpus Hermogenianum uppnådde kanonisk status ca 500 e.Kr efter att under lång tid tävlat med de skrifter som författats av den athenske retorikern Minukianos.²² Afthonios *progymnasmata* blir den första av de fem skrifterna i samlingen efter att ha trängt undan de *progymnasmata* som tillskrivs Hermogenes, Minukianos och Sopatros.²³ Flera av dessa retoriska skrifter känner vi främst till genom att de återfinns i olika kommentarer till Afthonios *progymnasmata*.

Afhonios kanoniska status visas genom att övningarnas antal fastställs till fjorton, att ordet *progymnasmata* införs i de tidigare versionerna av övningsserien från Theon och Hermogenes (vilka tidigare kallats *gymnasmata*), och att ordningsföljden för övningarna ändras i de bevarade handskrifterna av Theon i enlighet med Afthonios ordningsföljd.²⁴ Hans inflytande kan spåras ända bort till Armenien där hans övningsserie utgör huvudkällan till en bevarad *progymnasmata* på klassisk armeniska som tillskrivs Moses Khortentsi.²⁵ Den bysan-

15 Afthonios (1926) s. xxiii-xxiv.

16 Hausrath (1959), band 1, s. 133-151.

17 Enligt Hausrath (1938, s.1492) kommer tolv fabler från Babrios, sju efterbildar välkända mönster och endast tre av de fyrtio fablerna har Afthonios som upphovsman.

18 Photius Bibl. 133 (2.105 Henry). För Fotios liv och skrifter, se Wilson (1983), s. 89-119.

19 Se Brzoska (1884), s. 2797.

20 Nikolaos tillhörde denna afthoniska skola, Fruteau de Laclos (1999), s. 365-408.

21 Libanios (1915), s. 24-571.

22 Kustas (1973), s. 5-11; Hunger (1978), s. 77.

23 Sopatros var en yngre samtida till Afthonios vars *progymnasmata* endast bevarats i fragmentarisk form; Glöckner (1927), s. 1001-1006. Fragmenten finns i Rabes utgåva av Afthonios (1926), s. 57-69.

24 Hock (1986), s. 9-16.

25 Rabe i Afthonios (1926) xv.

tinska kulturen hade en tät kontakt med den arabiska kulturen och enligt Frank D'Angelo kom Afthonios *progymnasmata* att få ett stort inflytande även på den arabiska bildningen.²⁶ Afthonios är inte bara västerlandets utan också österlandets lärare.

I den bysantinska tidens litterära produktion hade *progymnasmata*, på grund av övningarnas starka ställning i skolan, ett stort genrebildande inflytande och särskilt lovtalet, jämförelsen, beskrivningen och karaktäriseringen blev stora litterära genrer.²⁷ Eftersom brev ofta skrevs av sekreterare, som mer eller mindre fritt fick uttrycka det som uppdragsgivaren ville ha sagt, kom övningen karaktärisering att i hög grad påverka brevskrivningen.²⁸ Kopplingen mellan de färdiga genrererna och skolans retoriska övningar beskrivs träffande av Beck när han kallar *progymnasmata* för "Werkstatt der Essayistik".²⁹

Kommentarer

Afthonios kanoniska ställning belyses av det faktum att hans *progymnasmata* blir en kanonisk skrift som utläggs med minutiös noggrannhet i olika kommentarer. Den tidigaste kommentatorn är Johannes från Sardes, även kallad Sardianos. I kommentaren kallar han sig själv endast för Johannes, men senare kommentatorer kallar honom "mannen från Sardes". Hugo Rabe identifierar honom i sin textkritiska edition med en biskop Johannes i Sardes vilken levde under första delen av 800-talet.³⁰ Sardianos utlägger på 268 sidor rad för rad av Afthonios text, och ger sakupplysningar och förklaringar till såväl ordval som den retoriska teori övningarna exemplifierar. Kommentaren ger intryck av att vara ämnad för elever som själva studerade Afthonios som en auktoritativ text. Den andra kommentaren till Afthonios skrevs av Johannes Kyriotes Geometres under senare delen av 900-talet. Den finns endast bevarad i fragment hos senare kommentatorer, men sex exempeltexter till *progymnasmata* finns bevarade, två ekfraser och fyra lovtal.³¹

Johannes Doxopater levde under andra hälften av 1000-talet och skrev en omfattande kommentar till Afthonios.³² Kommentaren visar kristnandet av den retoriska traditionen och citerar ofta Geometres. I hans omfångsrika verk finns fragment av många andra kommentatorer. Doxopater kallar vördnadsfullt Afthonios för "exegeten", dvs. utläggaren av den retoriska traditionen. Även senare kommentarer till Afthonios finns bevarade. Walz har givit ut både den senmedeltida Mattaios Kamariōtos *progymnasmata* och den anonyma skriften över Afthonios *progymnasmata*. Dessa återger kortfattat Afthonios beskrivning av övningarna men inte exempeltexterna.³³ Förutom kommentarer finns även en mängd förord och *scholier* (förklaringar, marginalanteckningar) vilka ger en bredare diskussion av Afthonios *progymnasmata*.³⁴

26 D'Angelo (2000), s. xiii.

27 Kustas (1973), s. 44-61; Kustas (1970), s. 55-73; Hunger (1978), s. 104-117, 120-145. Den bysantinska tidens litterära produktion bestod till stor del av epideiktiska lovtal, brev och *progymnasmata*, Schissel von Fleschenberg (1934), s. 2-3.

28 För *progymnasmata*s betydelse för brevskrivning och *Ars Dictaminis*, Lanham (2001), s. 110-121.

29 Beck (1974), s. 19-20.

30 Sardianos (1928) s.xvi-xx; Kennedy (1983), s. 275-277.

31 Littlewood (1972); Kennedy (1983), s. 307-308.

32 Kennedy (1983), s. 312. Doxopatets kommentar utgör sidorna 81-564 i band 2 av Christian Walz utgåva av *Rhetores Graeci*.

33 Walz (1832), band 1 s. 121-126, 127-135.

34 En samling av dessa *scholier* finns i band 2 av Walz *Rhetores Graeci*, s. 1-68.

En inledning

En anonym bysantinsk inledning till Afthonios *progymnasmata* ger en god bild av hur man såg på retorikundervisningen under bysantinsk tid.³⁵ Den liknar de inledningar nyplatoniska författare skrev till olika filosofiska verk och behandlar Afthonios *progymnasmata* under åtta huvudpunkter. 1) Afthonios målsättning med de olika övningarna sägs vara att träna och vänja oss vid de genrer och delar som finns i retoriken. 2) Den nytta man kan ha av *progymnasmata* är att övningarna leder oss in i retorikens olika delar och genrer. 3) Verkets äkthet visas av allas gemensamma vittnesbörd. 4) När det gäller ordningsföljden placeras Afthonios övningar med rätta före andra retoriska övningar eftersom de fungerar som en introduktion till hela retoriken. 5) Verket har fått titeln ”Sofisten Afthonios Progymnasmata”. Namnet Afthonios är passande för en retor som framför sitt tal obehindrat, *afthonôs*. Han är en retoriklärare, *sofistês*, som gjorde sina elever visa, *sofoi*. Verket heter ”progymnasmata” istället för ”Om progymnasmata” eftersom det är en bok i vilken vi praktiskt övas i retorik och inte en bok som teoretiskt diskuterar retorik. 6) Övningarna uppdelas i sådana som tränar politiskt tal, tal inför rätta och panegyriskt tal. Olika övningar förbereder även för talets inledning, *narratio*, argumentationsdel och avslutning. 7) Av de fyra undervisningssätten – indelning, definition, demonstration och analys – använder Afthonios endast två: indelning när han delar in de olika övningarna i olika sorter och definition när han inledningsvis ger en kort definition. 8) Till sist sägs att Afthonios *Progymnasmata* föredras framför Hermogenes och de andra därför att den är klarare och lättare att lära. Han har inte bara beskrivit de olika metoderna så klart som möjligt utan han har också med sina exempel gjort övningarna anpassade till elevernas behov. Så långt den anonyme bysantinske beundraren.

Till Italien

I det bysantiska riket behöll Afthonios sin kanoniska status inom språkundervisningen ända tills Konstantinopel intogs av turkarna.³⁶ Dessförinnan förde grekiska emigranter en mängd handskrifterna först till Kreta, och sedan till Italien. En av dessa var Georgius Trapezuntius Cretensis, 1395-1473, som 1416 anlände till Venedig. Han hade med sig Hermogenes retoriska skrifter och introducerade dessa i Italien.³⁷ Troligen förde han även med sig den grekiska texten till Afthonios. De tidiga humanisters syfte var att återskapa antikens klassiska bildning och för att nå detta mål studerade man den klassiska retoriken i de antika handböckerna.³⁸ Dessa humanister återfann kompletta handskrifter till Quintilianus *Institutio oratoria* (som tidigare endast varit känd i stympat skick) och fann även handskrifter till de bortglömda verken av Cicero, *De oratore*, *Orator* och *Brutus*. Det var dock inte lätt för tonåriga europeiska skolpojkar att ta efter Ciceros latin och de teoretiska retoriska handböckerna låg på en för hög nivå för att kunna användas i renässanstidens skolor. Därför kom Afthonios *progymnasmata* att fylla samma funktion under renässansen som den tidigare gjort i bysantisk tid. Det var via Afthonios som skolpojkar under renässansen över hela Europa fick sin grundläggande skrivträning. Afthonios uppdelning i en teoretisk inledning med retorikens regler

35 Den grekiska texten finns i Rabe (1931), s. 73-80. En engelsk översättning i Kennedy (2000), s. 68-72.

36 Rikets fall innebar dock inte att *progymnasmata* förlorade sin plats inom språkundervisningen. Ända in i våra dagar har språkundervisningen i Grekland starka drag av *progymnasmata*.

37 Lindberg (1997), s.1987. Trapezuntios publicerade 1433/34 *Rhetoricorum libri V*, renässanshumanisternas första kompletta retorik, Monfasani (1976), s. 261

38 Hermogenes inflytande på renässansens stilistiska ideal har studerats av Patterson (1970).

(ars) och en andra del med eftersträvansvärda exempel (*imitatio*) passade väl in i renässanshumanisternas pedagogik.

Tidiga latinska utgåvor

Afthonios grekiska text översattes till latin och gavs ut i inte mindre än 423 utgåvor enligt en sammanställning av Manfred Kraus.³⁹ Den första översättningen gjordes 1478 av Rudolf Agricola i Ferrara men gavs inte ut förrän 1532 då Alardus av Amsterdam tryckte den i Köln.⁴⁰ Den första tryckta översättningen gjordes av Johannes Maria Catanaeus och gavs 1507 i Venedig.⁴¹ Den katalanska humanisten Franciscus Scobarius översättning från 1558 angrep häftigt Agricolas översättning såsom varande oäkta.⁴² Dessa tidiga översättningar var inriktade på att användas i skolan, latiniserade den grekiska terminologin och saknade den grekiska texten. Tidigt utkom även fria bearbetningar som var tänkta att användas direkt i skolans undervisning. Här kan nämnas utgivare som Petrus Mosellanus och Antonius Lullus.⁴³

Den mest spridda av alla de latinska översättningarna var Reinhard Lorichs version som i första utgåvan från Marburg 1537 på 40 sidor innehöll Agricolas översättning samt Lorichs lista över de olika övningarnas *topoi*. Fem år senare tryckte Lorich en utökad utgåva där översättningen var hämtad dels från Agricola och dels från Catanaeus och där han lagt till inte mindre än 170 sidor som till största delen bestod av samtida exempeltexter till Afthonios fjorton originalövningar. Det var denna utökade text som kom att användas i renässans-tidens grundläggande skrivundervisning.⁴⁴ Enligt Kraus sammanställning trycktes den latinska versionen inte mindre än 150 gånger fram till 1718. Den geografiska spridningen är imponerande: Frankfurt, Leiden, Köln, Toulouse, Salamanca, London, Rouen, Geneve, Lyon, Paris, Venedig, Cambridge, Amsterdam, Breslau och Leipzig.

Översättningar till folkspråken

Afthonios översattes snart till folkspråken. I England gav Richard Rainolde 1563 ut *The Foundation of Rhetorike* som är en fri översättning av Lorichs utgåva av Afthonios.⁴⁵ I Italien gav Orazio Toscanella 1578 ut en översättning av Afthonios med egna exempel och 1584 gav Pedro Simon Arbil ut en kastiliansk översättning för sina studenter i Zaragoza.⁴⁶ En anonym tysk översättning utkom 1611 med urval av Afthonios övningar.⁴⁷ Översättningarna visar att Afthonios användes i flera länder och inte bara i latinämnet.

Afthonios progymnasmata utövade ett stort inflytande på renässanshumanisternas pedagogik. Vanligtvis kallades övningarna för *themata*. Erasmus gör 1511 progymnasmata till en

39 Kraus föredrag "Aphthonius' Progymnasmata – An Ancient School-Book in Modern Times" hölls vid ISHR i Amsterdam 1999 och sedan under retorikkonferensen i Örebro september 1999. Uppgifterna senare uppdaterade i privat korrespondens via epost 2 februari 2001.

40 Afthonios (1532).

41 Afthonios (1507).

42 Afthonios (1558).

43 Afthonios (1523); Afthonios (1548).

44 Afthonios (1542).

45 Afthonios (1563).

46 Afthonios (1578); Afthonios (1584).

47 Afthonios (1611).

egen kompositorisk del i slutet på grammatikutbildningen.⁴⁸ Melanchton kallar 1518 "de ungdomsstudier man kallar progymnasmata" jämte *trivium* (grammatik, retorik och dialektik) en del av en allmän propedeutik för de högre studierna.⁴⁹ Petrus Ramus och hans lärjungar visade ett särskilt intresse för Afthonios. Kombinationen av inledningar och exempeltexter liknade den ramistiska tudelningen i analys av föredömliga texter och egen komposition. Ramus betonade även uttrycksformernas betydelse (*elocutio*), men framförallt var det Afthonios systematiska uppbyggnad av övningsserien som tilltalade ramisterna.⁵⁰

Humanisternas förkärlek för Afthonios gjorde att hans progymnasmata snabbt blev föreskriven lärobok i Europas skolor. Redan 1525 föreskrev Melanchton att trivialskolan i Eisleben skulle använda Mosellanus översättning av Afthonios.⁵¹ I tyska skolordningar från både katolsk och protestantisk sida föreskrevs Afthonios som lärobok och detsamma gäller det elisabetanska England. I jesuitskolorna fick Afthonios i mitten av 1500-talet sin plats både i mellanskolan *humanitas* och i den högre utbildningen *retorica*. I de franska katolska skolorna hade Afthonios sin självklara plats liksom på läroplanerna vid universitetet i Paris. Afthoniosreceptionen i Spanien intog en särställning och flera spanska humanister skrev egna utläggningar och kommentarer till de viktigaste Afthoniosutgåvorna.⁵²

På slutet av 1500-talet kommer en andra våg av latinska Afthoniosutgåvor med filologiska anspråk att bättre förklara Afthonios grekiska text. J. Camerarius reviderar den grekiska texten och förbättrar den latinska i enlighet med ciceroniska stilideal.⁵³ B. Harbart ger 1591 ut Lorichs latinska översättning och en grekisk text från Agricola och Camerarius tillsammans med en filologisk kommentar.⁵⁴ Filologen J. Kimedonicus från Halle ger 1597 ut Scobarius latinska översättning tillsammans med grekisk text och ett urval av Lorichs förklaringar.⁵⁵

Skolornas undervisning

Under 1600-talet fortsätter Afthonios progymnasmata att dominera skolornas undervisning i muntlig och skriftlig framställning. De protestantiska skolornas retoriska auktoritet, Gerhard Vossius, går närmare in på enskilda progymnasmata, tar över definitioner från Afthonios, och hänvisar till progymnasmatas förberedande funktion och deras roll som byggstenar i större kompositioner.⁵⁶ Den inflytelserike engelska 1600-tals pedagogen Brinsley förklarar utförligt hur man komponerar "theames" med ständiga hänvisningar till Afthonios.⁵⁷ I Holland får D. Heinsius i uppdrag att utarbeta en ny skolordning för latinskolorna, och den 1 oktober 1625 stadgas att nya utgåvor av Theon och Afthonios skall ges ut. Heinsius fullbordar uppdraget genom att redan nästa år ge ut Camerarius latinska text av Theon och Scobarius version av Afthonios.⁵⁸ Av de filologiska utgåvorna ser vi att Afthonios även under renässansen sågs som en kanonisk text vars exakta ordalydelse skulle fastställas.

48 Erasmus (1511).

49 Melanchton (1518) s. 22.

50 Clark (1952), s. 262-263.

51 Mertz (1902), s. 458.

52 Kraus (u.u.), s. 15-16.

53 Afthonios (1567).

54 Afthonios (1591).

55 Afthonios (1597).

56 Vossius (1606), s. 108-111, 312-316.

57 Brinsley (1612), s. 172-190.

58 Theon (1626); Afthonios (1626).

Protestantiskt och katolskt

Under de religiösa motsättningarna på 1600-talet får Afthonios ibland rollen att ge eld-understöd åt den egna konfessionella inriktningen. Trots detta användes Lorichs uttalat protestantiska utgåva av Afthonios även på den katolska sidan och trycktes flera gånger om av jesuiterna. Under det trettioåriga kriget såg sig dock katolikerna föranledda att redigera Afthonios så att de mest anstötliga passagerna hos Lorich rensades bort.⁵⁹

Vid 1600-talets mitt är övningarna så etablerade att man ger ut versioner av Afthonios som består av enbart nya exempeltexter. Rektorn i Stettin J. M. Micraelius gav 1656 ut en lärobok i bruket av Afthonios där berättelsen behandlar Judas Iskariot och krian ämnen som rättvisan och måttfullheten, fromheten och utbildningen. Övningen vederläggning lär ut konsten att motbevisa både den katolska läran om skärselden och påvens ofelbarhet med utgångspunkt från övningens topiker. I lovtalet prisas såväl Akilles som den pomerske hertigen Boguslavus. Micraelius utgåva visar att de retoriska övningarna användes i offentliga framföranden för föräldrar och andra inbjudna gäster.⁶⁰

På katolskt håll integreras progymnasmata i omfattande läroböcker. Jesuiten J. Masenius mer än tusensidiga *Palaestra Oratoria* ger det fullständiga afthoniska övningsprogrammet en viktig plats som avslutning på mellanskolans humanistklass och som inledning på de högre studiernas retorikklass.⁶¹ I jesuitskolorna kom F. Pomeys *Candidatus Rhetoricae* 1661 och *Novus Candidatus Rhetoricae* 1668 att inta en särställning.⁶² Hans latinska text är en bearbetning av Lorichs utgåva av Afthonios, utan exempeldelen. Han använder den då moderna katekesformen med frågor och svar, varvid de rätta svaren hämtas från Afthonios. Pomeys versioner av Afthonios trycktes närmare 100 gånger från 1659 till 1763 och en fransk översättning av Pomey utkom så sent som 1892.

Afthonios i Sverige

För svenskt vidkommande är det värt att notera att progymnasmata nämns i skolordningarna från 1649, 1724 och 1807, vanligtvis i anslutning till de skrivövningar eller kompositioner som anbefalls för gymnasiet.⁶³ Humanisten Johannes Simonius, innehavare av den skytteanska professuren i vältalighet, gav 1607 ut en utförlig framställning av de 14 afthoniska progymnasmata i en bok tryckt i Rostock och behandlade sedan kortfattat dessa i en retorisk lärobok tryckt i Uppsala 1627.⁶⁴ Stormakttidens främste humanistiske forskare Johannes Schefferus, även han skytteansk professor, gav 1670 ut en edition av Afthonios grekiska text tillsammans med Heinsius latinska översättning.⁶⁵ Schefferus hade redan 1653 givit ut det stora verket om skrivkonsten, *De stylo*, där han redogör för den didaktiska ram vari övningarna är inplacerade och kopplar samman dem med läsning, åhörande, excerpering och värdering av antika texter innan han i det sista kapitlet kort går igenom progymnasmata-övningarna.⁶⁶ Han presenterade fyra år senare ett komplett pedagogiskt program i *Gymnasium*

59 Afthonios (1620); Afthonios (1643).

60 Afthonios (1656).

61 Masenius (1659).

62 Pomey (1661); Pomey (1668).

63 Hall (1921), s.174. Se Hansson, u.u.

64 Afthonios (1607); Simonius (1627). Se Ström (1999), s. 90.

65 Afthonios (1670).

66 Schefferus (1653).

styli som först beskrev övningar i variation, översättning och efterbildning, för att sedan presentera alla Aftionios 14 övningar tillsammans med ytterligare några övningar: fabel, berättelse och beskrivning, karakteristik, utökning (*amplificatio*), parafras, förkortning (*coarctatio*), kria och sentens, brev, dialog, bekräftelse och vederläggning, allmänplats (*locus communis, koinos topos*), diskurs, lovtal och klander (bestående av historiska lovtal, politiska enkomia och elogia), jämförelse, *ethopoiea*, tes och lagförslag innan man kom till deklamationens två sorter *suasoria* och *controversia*.⁶⁷ Schefferus två böcker utgör tillsammans det mest ambitiösa försöket i Sverige att omsätta progymnasmata till ett didaktiskt program. I 1693 års skolordning föreskrevs att eleverna skulle göra skrivövningar med utgångspunkt från *Gymnasium styli* och boken kom att användas i den framväxande gymnasieundervisningen, vid universitetet och i den adliga privatinformation.⁶⁸

Latinskolan

Retoriken ingick som nämnts tillsammans med grammatiken och dialektiken i *trivium*. En uppfattning om retorikundervisningens utformning i gymnasieskolans avgångsklasser får man genom att studera Gerhard Vossius teoretiskt utplagda retoriska lärobok *Elementa rhetorica* som från mitten av 1600-talet till mitten av 1800-talet lärde latinskolans skolgossar retorikens grunder. Vossius lärobok är ett kompendium som på ungefär 30 sidor samlat det viktigaste från den retoriska teorin under retorikens delar *inventio, dispositio, elocutio* och *pronuntiatio*. Frågan är dock om inte progymnasmata fick ett större inflytande än Vossius regelsamling eftersom progymnasmata var ett pedagogiskt program som kom att ligga till grund för utbildningsväsendets uppbyggnad även i lägre årskurser. De grundläggande övningarna i progymnasmata hörde inte först och främst hemma inom det snävare retorikämne som under inflytande av ramismen i allt högre grad kom att befatta sig med de retoriska figurerna, utan inom grammatiken som under medeltiden och framåt efter antikt mönster innefattade litteraturstudier och kompositionsövningar.⁶⁹

För att öva sin vältalighet genomgick latinskolans elever en serie övningar i något som kallades stilskrivning. Ordet ”stil”, på latin *stilus*, betecknade ursprungligen det skrivstift med vilket man skrev på vaxtavlor, men Schefferus använder ordet i den överförda bemärkelsen om skrivkonsten och ordet ”stil” kom med tiden att beteckna den skriftliga prövning i latin som varje universitetsstuderande måste klara för att få ut sin examen.⁷⁰ Redan i latinskolans övre klasser började man öva sig i olika sorters stilskrivning och särskilt framträdande var kompositioner i form av brev, historisk framställning och saga.⁷¹ Dessa latinska stilövningar byggde på progymnasmata, och särskilt krian var under 1600-talet betydelsefull eftersom den genom hela medeltiden använts som retorisk övning.⁷² Krian sågs som ett sätt att lära sig skriva uppsats där utläggningen av ämnet kallades avhandling. På sjuttonhundratalet diskuterades livligt huruvida man skulle använda *Chria Weisiana* (en femledad syllogism med stöd-

67 Schefferus (1657).

68 Progymnasmatas betydelse för Schefferus och 1600-talets utbildningsväsende belyses i en pågående studie av Nils Ekedahl inom progymnasmataprojektet.

69 Curtius (1963), s. 52-55. För undervisningen inom grammatikämnet under renässansen se Webster (1975), s. 51-68.

70 SAOB nämner uttrycket ”att taga stilen” för detta skriftliga prov, s.11 736.

71 Hall (1921), s. 34.

72 Linnig (1886), s. 176.

argument som liknar Ciceros *ratio cinatio*⁷³ och det fulländade argumentet i *Retoriken till Herennius*) eller *Chria Aphthoniana* (en utläggning med direkt och indirekt bevisföring i åtta steg).⁷⁴ Vid Lunds universitet stadgades 1796 att betyg på latinsk kriaskrivning skulle vara obligatorisk för att få ut examen.⁷⁵ Av Braunes övningsbok framgår att denna latinska kria är en skrivövning i anslutning till de åtta steg för utläggningen av krian som Afthionios introducerat.⁷⁶

I den svenska latinskolan levde de retoriska övningarna vidare långt in på 1800-talet. Anders Frigell, en av latinskolans försvarare, skriver 1861 ett särskilt avsnitt om krian i boken *Stilistiska öfningar*. Frigell förklarar utförligt Afthionios åtta steg för krians utläggning. I de följande utkasterna och anvisningarna till krior ges först en kort kria vilken eleven sedan förväntas utlägga på latin med hjälp av rubrikerna *expositio*, *causa*, *contrarium*, *simile*, *testimonia* och *conclusio*.⁷⁷

Modersmålsundervisningen

Alexander Cizek betonar att progymnasmata hörde ihop med en standardiserad kanon av litterära och historiska texter, *publica materies*.⁷⁸ När latinet ersätts av modersmålet lever därför de retoriska övningarna kvar genom att som genrer innehållsligt bestämma stoffet i läromedlen. I *Läsebok för folkskolan* finner vi texter som innehållsligt påminner om de två första övningarna fabler och berättelser, samt tänkespråk, ordspråk och sederegler som innehållsligt liknar övningarna kria och sentens. I de första utgåvorna finns exempel på både bunden och obunden stil, medan den bundna stilen gradvis försvinner i senare utgåvor. På denna grundläggande nivå är det fråga om att tillägna sig ett varierat innehåll som senare kan användas när man själv komponerar stycken.⁷⁹

När eleverna lämnat folkskolans läsebok mötte de flera av de övriga progymnasmata som exempeltexter. I *Läsebok i svensk prosa för de allmänna läroverkens öfre klasser* skriver Peter Bagge att han ”med särskildt afseende på uppsatsskrifningen ... i läseboken lemnat prov på olika stilarter och slag av framställningar, ss. Karakteristiker, lefnadsteckningar, jämförelser, beskrifningar, berättelser och undersökande uppsatser”.⁸⁰ I antologin finner vi texter som exemplifierar dessa stilarter⁸¹ vilka är utformade i enlighet med genrer som härstammar från progymnasmata.

Inom stilläran, som på 1800-talet var ett färdighetsämne till skillnad från dagens deskriptiva stilistik, fick eleverna lära sig att bearbeta stoffet. I kortfattade läroböcker skrivna av

73 De Inv. 1.34.57.

74 Lallerstedt (1740).

75 Weibull (1868), s. 326; Lindberg (1984), s. 130.

76 Braune (1864).

77 Frigell (1861), s. 21-34. Se även Frigell (1875), s. 3-11. Frigell har tillsammans med andra påverkats av Moritz Seyfferts böcker *Progymnasmata* och *Scholae Latinae* vars andra del behandlar krian som ”Hauptstück der alten Schultechnik”.

78 Cizek (1994), s. 229.

79 Detta påminner om det sätt som Schefferus i *De stylo* först beskriver konsten att hämta in stoff genom att excerpera för att senare beskriva de progymnasmataövningar där man själv lär sig att bearbeta materialet.

80 Bagge (1888), s. iv.

81 Macaulays karakteristik av prins Vilhelm av Oranien, s. 276-283; F. M. Franzéns lefnadsteckning ”Minne av Lidner” format efter det retoriska lovtalet, s. 101-114; C T Odhners jämförelse mellan Axel Oxenstjerna och Richelieu, s. 340-341; W. E. Svedelius beskrivning av indianerna i norra Amerika, s. 439-444; och E. Lundgrens reseberättelse från Rom, Neapel och Pompeji samt Vesuvius, s. 266-270.

Sjöberg & Klingberg, Sundén & Modin och Starbäck fick eleverna vid de högre elementarläroverken lära sig att utarbeta skriftliga uppsatser.⁸² I dessa stilläror återkommer övningsuppgifter såsom berättelser, beskrivningar, karakteristiker, paralleller och liknelser, betraktelser, krior, sentenser, dialoger, lovtal och jämförelser, dvs. sådana genrer vi känner igen från progymnasmata. Den så kallade avhandlande uppsatsen är besläktad med krian och tesen, medan den undersökande uppsatsen är en nyhet såtillvida att den låter det undersökta objektet ge inte bara innehåll utan även form åt framställningen. Klingberg beklagar att krian inte brukas tillräckligt inom modersmålsundervisningen och lyfter därför fram den genom att förklara innebörden av de åtta stegen i den afthoniska krian.⁸³

Västerlandets lärare

Det som förutsätts bekant faller lätt i glömska. Min avsikt har varit att visa att inflytandet från Afthonios lilla skrift på den västerländska bildningen knappast kan överskattas. Det ligger i nivå med inflytandet från Euklides geometri och den grammatik som skrevs av Dionysios Thrax, vilka båda definierat sina respektive ämnesområden. På samma sätt har den retoriska traditionen som vidareförts av Afthonios definierat de retoriska termer och genrer som använts inom språkundervisningen, först inom latinet och sedan på västerlandets olika folkspråk.

Enligt Dante så är Aristoteles alla lärares lärare. Den digniteten nådde inte den grekiske retorikläraren Afthonios. Men är han inte lärarnas lärare så är han dock sextio generationer västerländska elevers lärare.

82 Sjöberg & Klingberg (1870); Sundén & Modin (1871); Starbäck (1869). Översikt i Lötmarker (1997), s. 43-91.

83 Klingberg (1870), s. 1-28.

Om författaren:

Anders Eriksson är teol. dr. och har precis utgivit Afthonios i ny svensk översättning med inledning och kommentarer: *Retoriska övningar: Afthonios progymnasmata*.

Litteratur

Afthonios (1507): *Aphthonii Progymnasmata, id est praeexercitationes Rhetorum ... nuper a I. M. Catanaeo latinitate donata*. Bologna. 25 utgåvor till 1559.

Afthonios (1523): *De primis apud rhetorem exercitationibus praeceptiones P. Mosellani*. Leipzig. Nio utgåvor till 1568.

Afthonios (1532): *Aphthonii Sopistae [sic] Progymnasmata: R. Agricola Phrisio interprete, accuratius emendata, luculentisq; iuxta ac compendiaris illustrata commentarijs per Alardum Aemstelredamum*. Köln. 21 utgåvor till 1583.

- Afthonios (1542): *Aphthonii Sophistae Progymnasmata, Partim à Rodolpho Agricola, partim à Joanne Maria Catanaeo latinitate quondam donata: editasimul ac Scholijis luculentis, novisque compluribus Exemplis illustrata, per Reinhardi Loricium Hadamarium*. Marburg.
- Afthonios (1548): *Progymnasmata Rhetorica*. Utg. av A. Lullus. Basel. Även 1551, 1572.
- Afthonios (1558): *Aphthonii sophistae Progymnasmata, hoc est, primae apud Rhetorem exercitationes, F. Scobario interprete*. Barcelona. Även 1573, 1611.
- Afthonios (1563): *A Booke Called the Foundation of Rhetorike*. Övers. R. Rainolde. London. Nytryck med introduktion av F. R. Johnson 1945, New York.
- Afthonios (1567): *Aphthonii libellus Progymnasmatum, id est praeparantium exercitacionum [sic], in sermonem Latinum conversus, Graeco scripto & exemplis compluribus additis a I Camerario Pabepergensi*. Leipzig. 5 utgåvor till 1614.
- Afthonios (1578): *Essercitii di Aftonio Sofista tirati lingua regolata Italiana*. Övers. O. Toscanella. Venedig. Även 1591.
- Afthonios (1584): *Progymnasmata de Aftonio, de novo versa e Graeco*. Övers. P. S. Arbil. Zaragoza.
- Afthonios (1591): *Progymnasmata Aphthonii sophistae, Graece cum versione Latina, et methodica explicatione atque illustratione Praeceptorum, publici iuris facta a B. Harbart*. Leipzig. 6 utgåvor till 1656.
- Afthonios (1597): *Afthoniou Sofistou Progymnasmata kai Mythoi Aphthonii sophistae Progymnasmata, F. Scobario interprete; cum notis ex commentariis Hadamarij. Eiusdem Aphthonii Fabulae. J. Kimedoncius filius interpretatus est*. Heidelberg.
- Afthonios (1607): *Progymnasmata Aphthonii praeceptis ... exemplis illustrata*. Utg. av J. Simonius. Rostock.
- Afthonios (1611): *Penu exemplorum. Das ist auszerlesene und überaus schöne Exempel aus dem Aphthonio genommen*. Leipzig.
- Afthonios (1620): *Aphthonius reformatus seu fons eloquentiae rhetoricus*. Köln. Även 1624, 1629.
- Afthonios (1626): *Afthoniou sofistou Progymnasmata. Aphthonii Sophistae Progymnasmata. Accedit ejusdem Interpretatio, ita emendata, ut nova videri possit*. Utg. av D. Heinsius. Leiden.
- Afthonios (1643): *Propylaeum eloquentiae*. Köln.
- Afthonios (1656): *Progymnasmata Aphthoniana in usum scholarum et studiosorum eloquentiae explicata, & actibus progymnasticis illustrata & aucta*. Utg. Johann Micraelius. Stettin. 5 utgåvor till 1691.
- Afthonios (1670): *Aphthonii Sophistae Progymnasmata*. Utg. av Joannes Schefferus. Uppsala.
- Afthonios (2002): *Retoriska Övningar: Afthonios' Progymnasmata* [Översättning, inledning kommentar]. Nora.
- Bagge, P. (1888): *Läsebok i svensk prosa för de allmänna läroverkens öfre klasser*. Stockholm.
- Beck, H.G. (1974): *Das literarische Schaffen der Byzantiner: Wege zu seinem Verständnis*. Wien.
- Braune, F. (1864): *Om den latinska chrians composition och delar*. Lund.
- Brinsley (1612): *Ludus literarius; Or, The Grammar Schoole*. London. Nytryck 1968.
- Brzoska, J. (1894): "Aphthonius (1)," i: *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie*. Band 1. Stuttgart, s. 2797-2800.
- Cizek, A. (1994): *Imitatio et tractatio: Die literarisch-rhetorischen Grundlagen der Nachahmung in Antike und Mittelalter*. Tübingen.
- Clark, D. L. (1952): "The Rise and Fall of Progymnasmata in Sixteenth and Seventeenth Century Grammar Schools," i: *Speech Monographs* 19, s. 259-63.
- Curtius, E.R. (1963): *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. 4 uppl. Bern.
- D'Angelo, F. J. (2000): *Composition in the Classical Tradition*. Boston.
- Doxopater, J. (1835). "Rétorikai Homiliai eis ta tou Afthoniou progymnasmata." C. Walz (utg.), *Rhetores Graeci*. Band 2. Stuttgart: Cotta, s. 81-564.
- Ekedahl, N. & Sigrell, A. (2000): "Retoriska övningar", i: *RetorikMagasinet* (Sv.) 6/2000, s. 8-12.
- Erasmus (1511): "De ratione studii", i: *Opera omnia* I 2. Utg. J-C Margolin. Amsterdam 1971,
- Eriksson (2002): *Retoriska Övningar: Afthonios' Progymnasmata*. Översättning, inledning kommentar. Nora.
- Frigell, A. (1861): *Stilistiska Öfningar*. Uppsala.
- Frigell, A. (1875): *Progymnasmata*, 4. uppl. Uppsala.
- Fruteau de Laclos, H. (1999): "Les Progymnasmata de Nicolaos de Myra dans la Tradition versicolore des Exercices Préparatoires de Rhétorique", Ph D. vid Université Paul Valéry, Montpellier.
- Glöckner, S. (1927): "Sopatros (10)," i: *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie*. Stuttgart, s. 1002-1006.
- Gottscheden, J. C. (1754): *Vorübungen der Beredsamkeit zum Gebrauche der Gymnasien und grössern Schulen*. Leipzig.
- Grabbe, L. L. och R. F. Hock (1986): "Introduction to Nicolaus of Myra," i: *The Chreia in Ancient Rhetoric. 1 The progymnasmata*. Utg. av R. F. Hock och E. N. O'Neil. Atlanta, s. 237-246.
- Hall, B. R. (1921): *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905, Årsböcker i svensk undervisningshistoria* IV. Lund.
- Hansson, S.(u.u.): "Progymnasmata, Skolordningar och skrivövningar", i: Riksbanksprojektets kommande uppsatsvolym.

- Hausrath, A. (1938): "Phaedrus," i: *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie*. Band XIX. Stuttgart, s.1475-1505.
- Hausrath, A. (1959): *Corpus fabularum Aesopiarum*. Leipzig.
- Hellspong, L. (2001): "Progymnasmata och genreteori", i: *Rhetorica Scandinavica*, 20/2001, s. 32-51.
- Hermogenes (1913). *Hermogenis Opera*. Utg. av H. Rabe. *Rhetores Graeci* 6. Leipzig.
- Hunger, H. (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. München.
- Kennedy, G. A. (1983): *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton.
- Kennedy, G. A. (2000): *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition Introductory to the Study of Rhetoric*. 2a rev. uppl. Fort Collins.
- Klingberg, A. (1870): *Om krians begrepp och betydelse för undervisningen i modersmålet*. Uppsala.
- Kraus, M. (1996): "Exercitatio," i: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Utg. av G. Ueding. Tübingen. Band 3, s. 71-123.
- Kraus, M. (u.u.): "Progymnasmata", i: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 7. Tübingen.
- Kustas, G. L. (1973): *Studies in Byzantine Rhetoric*. Thessaloniki.
- Kustas, G. L. (1970): "The Function and Evolution of Byzantine Rhetoric," i: *Viator: Medieval and Renaissance studies* 1, s. 55-73.
- Lallerstedt, A. (1740): *En kort och tydlig Svensk Chriologie, Hvaruti innefattas och föreställes med Liflige färger alle the förnämste Figurer, som gifva någon behagelighet uti Stilo Scholastico Academico och Civili, och aldrig på vårt Svenska Språk förr varit hafver, är nu hopdragne igenom Frågor och Svar, Then Studerande Ungdomen så i Publique som Private Scholarne til förmodelig tjenst och hielpreda*. Stockholm.
- Lanham, C. D. (2001): "Writing Instruction from Late Antiquity to the Twelfth Century," i: *A Short History of Writing Instruction: From Ancient Greece to Modern America*. Utg. av James J Murphy. Mahwah, NJ, s. 79-121.
- Libanios (1915): "Progymnasmata," i: *Opera*. Utg. av R. Förster. Leipzig. Band 8, s. 24-571.
- Lindberg, B. (1984): *De lärdes modersmål: Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*. Göteborg.
- Lindberg, G. (1997): "Hermogenes of Tarsus," i: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* Del 2. Band 34.3. Utg. av W. Haase och H. Temporini. Berlin, s. 1979-2063.
- Linnig, F. (1886): *Der deutsche Aufsatz in Lehre und Beispiel für mittleren und oberen Klassen höherer Lehranstalten*. 5:e uppl. Paderborn.
- Littlewood, A. R. (1972): *The Progymnasmata of Ioannes Geometres*. Amsterdam.
- Lötmarker, L. (1997): *Mellan retoriken och Skoluppsatsen: Läroverkens skrivundervisning under 1800-talets andra hälft*. Lund.
- Masenius, J. (1659): *Palaestra Oratoria ... nova methodo, in Progymnasmata eloquentiae, atque Exercitationes rhetorum proprias distributa*. Köln. 5 utgåvor till 1707.
- Melancthon, P. (1518): "De corrigendis adulescentiae studiis", i: *Declamationes*. Utg. K. Hartfelder (1891), s. 13-17.
- Mertz, G. (1902): *Das Schulwesen der deutschen Reformation im 16. Jahrhundert*. Heidelberg.
- Monfasani, J. (1976): *George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden.
- Nikolaos (1913). *Nikolai Progymnasmata*. Utg. av J. Felten. *Rhetores Graeci* 11. Leipzig.
- Patterson, A. M. (1970): *Hermogenes and the Renaissance: Seven Ideas of Style*. Princeton.
- Photius (1960): *Bibliothèque*. Utg. av René Henry. Paris.
- Pomey, F. (1661): *Candidatus Rhetoricae, seu Aphthonii Progymnasmata. In meliorem formam, usumque redacta*. Lyon.
- Pomey, F. (1668): *Novus Candidatus Rhetoricae, altero se candidior, comptiorque, non Aphthonii solum Progymnasmata ornatius concinnata*. Lyon.
- Rabe, H (1931): *Prolegomenon Sylloge, Rhetores Graeci* 14. Leipzig.
- Rabe, H. (1907): "Aus Rhetoren-Handschriften. 2. Aphthonios der Schüler des Libanios," i: *Rheinisches Museum* 62, s. 262-264.
- Sardianos (1928): *Ioannis Sardiani Commentarium in Aphthonii Progymnasmata*. Utg. av H. Rabe. Leipzig.
- Schefferus, J. (1653): *De Stylo illiusque exercitiis Ad veterum confuetudinem Liber*. Uppsala.
- Schefferus, J. (1657): *Gymnasium Styli, Seu de vario scribendi exercitio ad exemplum veterum Liber*. Uppsala.
- Schissel von Fleschenberg, O. (1934): "Rhetorische Progymnasmatik der Byzantiner," i: *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 11, s. 1-10.
- Seyffert, M. (1855-57): *Scholae Latinae: Beiträge zu einer methodischen Praxis der lateinischen Stil- und Compositionsübungen*. 2 band. Leipzig.
- Seyffert, M. (1859): *Progymnasmata. Anleitung zur lateinischen Composition in praktischen Beispielen zu der Chrie und deren Theilen*. Leipzig.
- Simonius, J. (1627): *De locorum topicorum usu libellus*. Uppsala.
- Sjöberg, G och G Klingberg (1870): *Handbok i svensk stilistik för högre elementarläroverk*. Uppsala.
- Souda (1928-38): *Suidae lexicon* Utg. av Ada Adler. 5 band. Leipsig.

- Starbäck, C. G. (1869): *Lärobok i svensk prosastil för högre elementarläroverk*. Norrköping.
- Ström, A. (1999): "Loci et Sententiae. A Study of Composition and Imitation in two Collections of Funeral Poems, Written at the Deaths of Martinus Eri Gestrinus' sons," i: *Poems for the Occasions: Three Essays on Neo-Latin Poetry from Seventeenth-Century Sweden*. Utg. av. C. Gejrot och A. Ström. Stockholm, s. 77-164.
- Sundén, D. A. och J E Modin (1871): *Svensk stillära jemte ämnen till uppsatser på modersmålet*. Stockholm.
- Theon (1626): *Theonos sofistou Progymnasmata Theonis sophistae Progymnasmata accurate emendata ac recensita. Accedit interpretatio Latina, ita hac editione emendata, ut sit Nova*. Utg. av D. Heinsius. Leiden.
- Theon (1997): *Progymnasmata*. Utg. av. Michel Patillon. Paris.
- Walz, C (1832-36): *Rhetores Graeci*, 9 band. Stuttgart.
- Webster, C. (1975): "The Curriculum of the Grammar Schools and Universities 1500-1660: A Critical Review of the Literature," i: *History of Education* 4, s. 51-68.
- Wilson, N.G. (1983): *Scholars of Byzantium*. London.
- Vossius (1606): *Rhetorices contractae, sive Partitionum oratiarum libri V*. Leiden.
- Vossius, G. (1990) *Elementa Rhetorica* på svenska. Översatt och utgiven av Stina Hansson. Göteborg.
-